

יורה מדע

גיליון דו-שבועי להלכה, מדע וטכנולוגיה

גיליון 8 – פרשת תצוה תשפ"ב

ניסוי רפואי שכרוך בחילול שבת

הקדמה

ניסויים רפואיים צריכים לפעמים להימשך כמה ימים ברציפות, ולפעמים יש בהם שלבים שיש לבצעם במרחק מסוים מתחילת הניסוי. במקרים כגון אלה יש צורך לבצע מלאכות שונות בשבת, אם רוצים שהניסוי יתבצע כראוי. לכאורה, אם הניסוי מיועד בעבור פיתוח טיפול, תרופה או שיטה שיש בהם הצלת חיים, שבת נדחית מפני פיקוח נפש. אך כיוון שמדובר על הצלת חיים עתידית ולא ישירה, דנו הפוסקים האם אפשר לכלול מקרים כאלה בתוך ההגדרה 'פיקוח נפש'. שאלות הלכה למעשה מצריכות דיון ספציפי לכל מקרה. כשמתעוררת שאלה הלכה למעשה, יש להיוועץ בפוסק שיפסוק את הדין אחרי הכרת המציאות לאשורה¹. בגיליון זה רק נכיר חלק מהסוגיות ההלכתיות שבהן תלויה הכרעה בשאלה מסוג זה, כדי לקבל 'טעימות' מהדיון המרתק.

דיון הלכתי

חילול שבת בעבור הצלת נפש שאולי לא תצלח

לפני שניגע בשאלת פיקוח הנפש העתידי, נציין שניסוי כשמו כן הוא – ניסיון שאולי לא יצליח לתת תוצאות שמתאימות לפיתוח הכלי שבו מעוניינים, ולכן כל ניסוי מוגדר לכל היותר כ'ספק פיקוח נפש'. עם זאת, הלכה ידועה היא שמחללים שבת גם על ספק פיקוח נפש. נראה בקצרה את המקורות לדין זה. במשנה מסכת יומא (פרק ח, משנה ז) נאמר:

מי שנפלה עליו מפולת: ספק הוא שם ספק אינו שם, ספק חי ספק מת, ספק עובד כוכבים ספק ישראל, מפקחין עליו [מפנים מעליו]² את הגל. מצאוהו חי – מפקחין עליו³, ואם מת – יניחוהו. משנה זו הובאה להלכה ברמב"ם (שבת, פרק ב, הלכה יח) ובשלחן ערוך (או"ח, סימן שכט, סעיף ג). מקרה נוסף בהלכה, שבו מחללים שבת מספק, מופיע בגמרא במסכת מנחות (דף סד, ע"א): אמר רבה: חולה שאמדוהו לגרוגרת [שהוא צריך בחיפזות⁴ לאכול תאנה כדי להתרפא מחוליו] אחת, ורצו עשרה בני אדם והביאו עשרה גרוגרות [שאותן הם תלשו מהעצים – מעשה שנחשב כמלאכת 'תולשי'⁵] בבת אחת – פטורין, אפילו בזה אחר זה, אפילו קדם והבריא בראשונה.

¹ הכרעות בשאלת חילול שבת בעבור פיקוח נפש כשמדובר במצב גבולי, בתנאי רקע מיוחדים או בחילול שבת המוני, מצריכה לפעמים כלים שאין לכל פוסק. ראה לדוגמה בספר 'רפואה, מציאות והלכה – ולשון חכמים מרפא' (ירושלים תשע"ב) של הרה"ג ד"ר מרדכי הלפרין שליט"א, סימן ג. ראה גם את דברי הגרבי"צ עוזיאל זצ"ל, במשפטי עוזיאל, חלק א, יו"ד, תחילת סימן כח.

² שורש המילה 'מפקחים' הוא פק"ח, כמו 'לפקוח עינים'. בשני המקרים הכוונה היא להסיר כיסוי מעל דבר כלשהו. המשפט המופיע כאן במשנה הוא המקור לביטוי 'פיקוח נפש' השגור כל"כ בגמרא, בפוסקים ובלשונונו היומיומית.

³ על פניו, משפט זה לכאורה אינו מוסיף חידוש, כי אפילו מספק מפקחים את הגל. לכן הגמרא (יומא, דף פה, ע"א) מסבירה שהמשפט הזה בא ללמד, שאף בעבור "חיי שעה", כלומר בעבור אדם שפציעתו אינה בת ריפוי, והחילוץ מתחת לאבנים רק יאריך מעט את חייו עד למותו הקרוב, מותר לחלל עליו את השבת, כי לכל רגע של חיים על פני האדמה יש ערך.

כשהשלחן ערוך מביא הלכה זו (או"ח, סימן שכח, סעיף טו) הוא מוסיף:

כולם פטורים ויש להם שכר טוב מאת ה', אפילו הבריא בראשונה.

כאשר עשרת האנשים רצים, הם יודעים בבירור שרק אחד מהם – זה שיביא ראשון את הגרוגרת – יציל את החולה, ואילו האחרים יחללו שבת בלי להביא בכך הצלה. למרות זאת עליהם לרוץ ולעשות זאת, כדי לעשות כל שבידם כדי להביא לו במהירות את הגרוגרת. לפי התוספת של השלחן ערוך, לא רק שהם פטורים ואין לחייבם על חילול השבת, אלא אף עשו מצווה גדולה.

בשני המקרים הללו מדובר על ספק האם בכלל יש צורך לחלל שבת. במקרה המופיע במסכת יומא לא ברור שגל האבנים נפל על יהודי חי, ולא ברור שהוצאתו מהגל תציל את חייו. במקרה המופיע במסכת מנחות לא ברור למי שהולך לתלוש גרוגרת האם החולה כבר קיבל גרוגרת ממישהו אחר, או שהוא עדיין נזקק לה.

אך בשאלה שבה פתחנו את הגיליון מדובר במצב שאין ספק שבדרכי הטבע יהיו בעתיד מקרים של פיקוח נפש, והספק הוא רק האם הניסוי יצליח. יש מקום ללמוד קל וחומר, ולומר: אם כשהצורך אינו ודאי, מותר לחלל את השבת – כל שכן כאשר ברור שיש צורך של פיקוח נפש, חילול השבת יהיה מותר. עם זאת, בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ח, סימן טו – הנקרא קונטרס משיבת נפש, פרק ח) הוכיח שדווקא רפואה בדרכי הרפואה הרגילות מותר לעשות אף אם לא ברור שהיא תציל, אך בעבור רפואה סגולית אין לחלל את השבת, כל עוד הצלחתם מוטלת בספק.

האם פיקוח נפש עתידי דוחה איסורי תורה

בשו"ת נודע ביהודה (מהדורא תניינא, יו"ד, סימן רי) נשאל על ניתוחי מתים לצורך הכרת המחלה מממנה נפטר החולה, על מנת להציל חולים עתידיים. בתוך דבריו הוא כתב קביעה עקרונית לגבי הביטוי 'פיקוח נפש':

ואמנם כל זה ביש ספק סכנת נפשות לפנינו, כגון חולה או נפילת גל... אבל בנדון דידן אין כאן שום חולה הצריך לזה, רק שרוצים ללמוד חכמה זו, אולי יזדמן חולה שיהיה צריך לזה, ודאי דלא דחינן משום חששא קלה זו שום איסור תורה, או אפילו איסור דרבנן. שאם אתה קורא לחששא זו ספק נפשות, אם כן יהיה כל מלאכת הרפואות: שחיקת ובישול סמנים והכנת כלי איזמל להקזה מותר בשבת, שמא יזדמן היום או בלילה חולה שיהיה צורך לזה, ולחלק בין חששא לזמן קרוב לחששא לזמן רחוק קשה לחלק.

התשובה עוסקת אמנם בניתוחי מתים, אך ממנה נשליך לכלל האיסורים בתורה, כאשר למען הצלת חיים עתידית יש צורך לעבור עליהם⁴.

אפשר להבין מדבריו, שכל עוד אין מקרה של פיקוח נפש לפנינו אין היתר כלל לחלל שבת או לעבור כל עבירה אחרת למניעת הסכנה. לפי הבנה זו, גם בניסוי רפואי שמטרתו לעזור למצבים שמתרחשים בתדירות בעולם – לא יידחה שום איסור. אך אפשר להבין שכונתנו רק להוציא מן הכלל חששות לא מבוססים מספיק⁵, ואם מדובר על מצב רפואי שמתרחש בתדירות, יהיה מותר לחלל שבת בעבור הצלת הניסוי.

נתייחס לדוגמה מעשית: יש אחוז מסוים מן הלידות שמתרחשות בשלב מוקדם, כך שהיילוד מוגדר כפג, ונזקק לטיפול רפואי במחלקת טיפול נמרץ יילודים ('פגיה'). בעולם נעשים ניסויים רבים שמטרתם לשפר את הטיפול באותם פגים, וממילא גם להעלות את סיכויי הצלתם. מצד אחד, הפגים הנזקקים לטיפול בזמן שהניסוי מתבצע לא יזכו ליהנות מפירות הניסוי אילו יצליח. אך מצד שני, אם הניסוי יצליח ויישא תוצאות מבורכות, פגים רבים יזכו להצלת חייהם בטווח הארוך.

⁴ ראה בביאור הלכה (על השלחן ערוך, סימן שכח, סעיף טו).

⁵ כך נראה מההקשר בסוגיה.

⁶ יש לציין שקיים באחרונים דיון בשאלה האם ניתוחי מתים מותרים לצורך פיקוח נפש, אף כשמדובר בפיקוח נפש גמור ועכשווי. מדברי הנודע ביהודה, שמופיעים לפני הקטע המצוטט, נראה שהיה ברור לו שהם דוחים שבת, אילו מדובר בפיקוח נפש עכשווי. לא ניגע בנקודה זו, אלא נדון בהגדרה העקרונית של פיקוח נפש. הרוצה להרחיב בסוגיית ניתוחי מתים לצורך פיקוח נפש מוזמן לעיין בליקוטי הערות לשו"ת נודע ביהודה, בהוצאת מכון ירושלים, בהערות על התשובה הזו, ובספר נשמת אברהם (יו"ד, סימן שמט, ס"ק ב).

⁷ וכך נראה יותר, על פי הביטוי "חששא קלה" המופיע בדברי הנודע ביהודה.

בשו"ת חתם סופר (יו"ד, סימן שלו) נראה שהסכים לדברי הנודע ביהודה, אך גם מדבריו קשה להוציא קביעה ברורה לגבי מקרי הביניים, הנמצאים בין פיקוח נפש ספציפי לבין חשש רחוק ונדיר. בשו"ת מחנה חיים (חלק ב – יו"ד⁸, סימן ס) הביא את דברי הנודע ביהודה והחתם סופר, ובהמשך דבריו (ד"ה 'מכל מקום יש') נטה לומר שאילו האפשרות היחידה ללמוד רפואה הייתה בצורה שיש בה חילול שבת, הדבר היה מותר. אפשר שהוא סבר שהנודע ביהודה והחתם סופר הוציאו מן הכלל רק מצב שהסיכוי להציל חיים באמצעות העבירה הוא נדיר וקלוש, אך כאשר המצב הוא שבדרך הטבע העבירה תעזור בהמשך לחולים, היא נדחית משום פיקוח נפש.

החזון איש (יורה דעה, סימן רח, אות ז⁹) הביא את דברי הנודע ביהודה והחתם סופר, וכתב שהחילוק אינו בין מקרה שיש חולה לפנינו לבין מקרה שאין חולה לפנינו, אלא בין מקרה שהחולי מצוי, כגון בשעת מגיפה, לבין מקרה שהחולי אינו מצוי. הוא דימה זאת למלחמה: כשיש מלחמה, גם אם היא עוד לא הגיעה קרוב לעיר, מותר לחלל שבת כדי לצאת ולהילחם, אך בשעת שלום אין לחלל שבת בייצור כלי נשק שמא יצטרכו להם במלחמה שתתחיל פתאום. לפי דבריו, נראה שכאשר הרפואה מתעכנת כל הזמן, וישנו שיתוף מידע לגבי מחקרים על מחלות מצויות, מחקר העוסק במחלה מצויה יהיה מוגדר כפיקוח נפש אם הוא יוכל להציל את חיי החולים בה.

הגרבי"צ עוזיאל זצ"ל, בשו"ת משפטי עוזיאל (חלק א, יו"ד, סימן כח, אות ב), הביא את דברי הנודע ביהודה, אך לא קיבלם למעשה. לדעתו, כל עוד מדובר על חולי מצוי, ההשתדלות למצוא לו מזור ורפואה כלולה ב'פיקוח נפש'. כפי שראינו לעיל, אפשר שגם הנודע ביהודה יסכים לזה במציאות שבה ידוע שמחלה מסוימת מתרחשת לעיתים.

חילול שבת בעבור יצירת אמצעי הצלה חדשים

בשו"ת אגרות משה (יו"ד ב, סימן קנא) כתב שהסיבה של הנודע ביהודה להחמיר דחוקה, בפרט כיום, כשמצויים חולים רבים וברור שיהיה בהמשך צורך במידע שיתקבל מניתוח הגופה. אך עם זאת, הוא סבר שניתחת הגופה אינה נחשבת פיקוח נפש הדוחה איסורים. זאת בעקבות קביעה נוספת שהוא קבע בגדרי 'פיקוח נפש':

ואני מוסיף דאף אם מצד החששא היה זה חשש שראוי לדחות עליו איסורין נמי לא היה דוחה איסור ניתוח המת, משום דלהתלמד לרפאות אין חיוב על האדם, דלא מצינו שיהיה חיוב על כל אדם שילמוד חכמת רפואה כדי לרפאות החולים שישנם ושיהיו אף שחולים מצויים ויש לחוש להם, משום שהחיוב על האדם הוא רק להציל את חברו במה שיכול, דאם הוא כבר רופא איכא חיוב עליו לרפא את חבריו החולים ואם הוא יכול לשוט בימים מחויב לשוט בנהר ולהציל אדם שטובע בנהרא, אבל אין חיוב על האדם שילמוד איך לשוט ואיך לרפאות חולים כדי שאם יזדמן לו להציל ולרפאות יוכל להצילו ולרפאותו

אם נחזור לשאלה שבה אנו עוסקים, יש אולי מקום לומר שניסוי שמטרתו לפתח שיטה מתקדמת שלא הייתה קיימת, לא ידחה שבת. אך אפשר גם לומר, שדברי האגרות משה עוסקים דווקא באדם שלומד רפואה, ומשתמש בניתחת הגופה כחלק מלימודיו. לעומת זאת, רופא או חוקר בתחום הרפואה, שכבר עוסק בריפוי בני אדם, לכאורה לא יוכל להיפטר מקידום התחום שבו הוא עוסק. אם הוא יתרפה, ולא יפתח את התחום, הוא עלול להיות בכלל דברי שלמה המלך במשלי (פרק יח, פסוק ט): "גַם מְתַרְפֵּה בְּמִלְאֲקָתוֹ אֵחָ הוּא לְבַעַל מְשֻׁחִיתִי". לכן אפשר שגם הגר"מ פיינשטיין יסכים שמחקר כזה יכול להימשך גם אם הוא כרוך בחילול שבת.

עוד יש להוסיף, שגם אם נרצה לפרש את דברי האגרות משה בצורה מחמירה, ולומר שכל פיתוח של אמצעי חדש אינו בכלל 'פיקוח נפש', פסיקה זו תשפיע דווקא על ניסויים שבאים לפתח כלי חדש שלא היה בידי עולם הרפואה. אך ניסויים שבאים לבחון האם פעולות מסוימות שכבר נעשות הן נכונות או שיש בהן נזק,

⁸ חלק זה של השו"ת מכונה גם חלק ג.

⁹ קטע זה מופיע גם בחזון איש, אהלות, סימן כב, אות לב.

תהיה חובה גמורה להמשיך, וממילא גם לחלל שבת, כי ברור שיש חובה להימנע מפעולה אקטיבית שעלולה להביא נזק.

לדוגמה: אמצעי אבחנה רפואיים שונים לוקים בחוסר דיוק ברמות שונות, ועולם ההנדסה הרפואית עמל לצמצם למינימום. אם אמצעי מסוים אינו מדויק מספיק, ובעקבות אבחנות לא מדויקות נעשות החלטות שגויות, לכאורה יש חובה על עולם הרפואה לחפש כל דרך לצמצום חוסר הדיוק, כדי למנוע החלטות הגורמות נזק לחולים.

כפי שראינו לעיל, בשונה משיטת הגר"מ פיינשטיין, הגר"ח סופר בשו"ת מחנה חיים נטה לומר שאם הדרך היחידה ללמוד רפואה היא באמצעות חילול שבת, יהיה מותר לחלל שבת בעבור הלימוד.

האם מבחינה מעשית כל ניסוי רפואי הוא ספק פיקוח נפש?

יש לעמוד על נקודה נוספת: לא כל הניסויים הרפואיים באים בפני עצמם לתת פתרון למצבים רפואיים ספציפיים, ולכן לא תמיד כבר בסוף הניסוי יהיה אפשר להציל באמצעות תוצאותיו חולים יהודיים שיש בהם סכנה. בגלל המורכבות של עולם המדע, ובתוכו מדע הרפואה, ייתכנו ניסויים רבים שרק מצטרפים למידע רב שמצטבר עם הזמן, ובסופו של דבר יוביל לקידום או לשינוי משמעותי בהצלת חיים. בניסויים כאלה, אפשר שדברי הנודע ביהודה יהיו רלוונטיים מאוד, והם יוגדרו כ"חששא בעלמא", כי חלקו של הניסוי הספציפי במכלול הידע המצטבר אינו גדול. לכן המחשבה כאילו ניסוי זה יציל חיים הוא "חששא בעלמא", שיכול להיות נכון רק במקרה נדיר שבו נמצאו בניסוי ממצאים יוצאי דופן, והם אכן יתקבלו בקהילה המדעית כתוצאות אמינות שיש להתחשב בהן¹⁰. כמו כן, כמעט לכל בעיה רפואית שקיימת יש בעולם כמה מחקרים מקבילים שמנסים לפתור אותה, ולא ברור שהמחקר הספציפי הוא זה שיציל. גם תגליות פורצות דרך עלולות להתגלות בידי כמה אנשים במקביל, כשלא תמיד ברור מי הראשון שגילה אותן.

מסיבות אלו, נראה שפוסק שיישאל על ביצוע ניסויים רפואיים הכרוכים בחילול שבת, ידון בשאלה רק אחרי שישמע חוות דעת מקצועית לגבי תועלתו האפשרית של הניסוי הספציפי.

סיכום

ניסויים רפואיים שונים יוכלו אולי להציל חיים עתידיים של חולים. חלק מהניסויים הללו כרוכים בחילול שבת, והפוסקים דנו בשאלה האם מותר לחלל שבת בעבורם. הלכה ברורה היא שמותר לחלל שבת בעבור ספק פיקוח נפש, ולכן חוסר הוודאות שהניסוי יוביל להצלה לא מהווה סיבה להימנע מחילול שבת בעבורו. אך שתי קביעות המובאות בפוסקים יכולות להשפיע על הפסיקה בשאלה זו:

א. לדעת הנודע ביהודה, סכנה עתידית אינה נכללת בביטוי 'פיקוח נפש'. כנראה כוונתו דווקא לחששות עתידיים שאינם מבוססים.

ב. לדעת האגרות משה, אדם שאינו רופא אינו מחויב ללמוד רפואה על מנת להציל חיים, וממילא גם לא יותר לו לעבור על איסורים כדי להצליח בלימודו. אולי יש מקום לומר שדברי האגרות משה ישליכו על ניסויים שמטרתם ליצור דרכי טיפול חדשות, אך הדבר אינו ברור. מדברי שו"ת מחנה חיים נראה שאינו סובר כדעת האגרות משה.

לסיים, יש לציין שנדירים בימינו ניסויים שעומדים בפני עצמם, ותוצאותיהם לבד יצילו חיים. כרגיל, ידע רפואי שנצבר מניסויים רבים מצטרף, ומביא להתקדמות של ממש באיכות הטיפולים הרפואיים. לכן אי אפשר להתייחס בצורה פשוטה לכל ניסוי רפואי כניסיון הצלת חיים, ללא חוות דעת מקצועית.

«•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•» - «•»

¹⁰ ראה עוד: ספר אסיא, כרך א, עמ' 202 והלאה.

תגובות

לא מוציאה את הדם אלא מבשלת אותו במקומו. ההסבר שניתן בגיליון הוא שכיוון שהחימום של תנור המיקרוגל פועל קודם כל על החלקים המימיים של המאכל, הדם, שהוא מימי, מתחמם לפני שאר החתיכה. אך נראה שכוונתם אחרת: כשיש מקור חימום חיצוני, אפשר לומר עליו "נורא משאב שאיב", כי הוא נמצא מחוץ לחתיכה ושואב אליו את הדם שבתוך החתיכה. אך בחימום בתנור המיקרוגל, כיוון שהחום מתחיל בתוך החתיכה, הוא מבשל את הדם בתוך החתיכה, ואין מקור חום חיצוני שמוציא את הדם החוצה.

הערות שהגיעו מכמה תלמידי חכמים

בגיליון 1 נידונו הדעות השונות בנושא שינוי עוצמת זרם חשמלי בשבת. נראה שגם אם נפסוק על-פי הדעות המקילות, לא נכון להשתמש בהיתר זה בעבור כל צורך קל. אם יתפשט היתר זה בצורה תדירה, הוא יביא לפריצת גדר השבת.

בגיליון 4 הערה 17, נכתב בטעות שהגר"ש משאש הוא נכדו של הגר"י משאש. הם אכן קרובי משפחה אך רחוקים יותר.

בגיליון 7, הובאה דעת הגרש"ז אוירבך והגר"ש וואזנר, הסוברים שצליית כבד או בשר במיקרוגל

להערות, לתגובות ולקבלת העלון בדוא"ל:

yore.mada@gmail.com